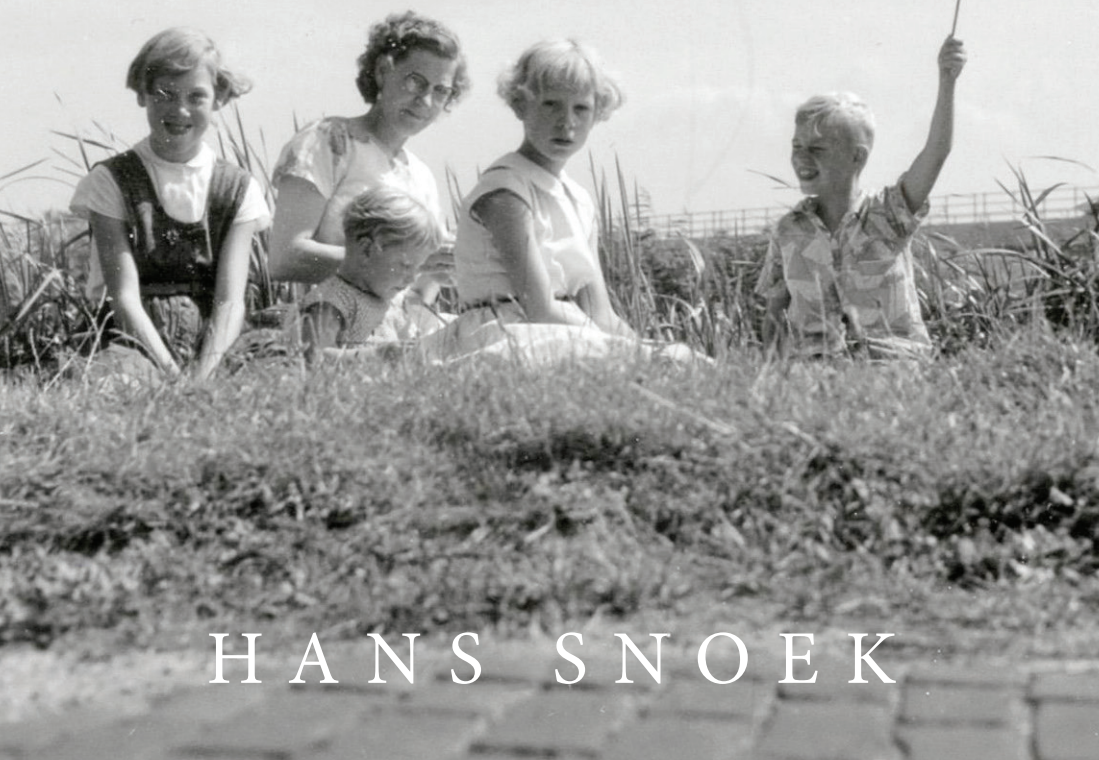

VAN HUIS UIT PROTESTANT

Hoe de leer
verdamppte en
het geloof
veranderde

HANS SNOEK

VAN HUIS UIT PROTESTANT

Hoe de leer verdampte en
en het geloof veranderde

Hans Snoek

uitgeverij

© 2015 Uitgeverij Kok - Utrecht

www.kok.nl

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer

NUR 700

ISBN 978 90 435 2409 4

ISBN e-book 978 90 435 2410 0

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	7
1 GELOVEN IN DE VERZUILDE SAMENLEVING	11
2 AFKALVING VAN DE ZUILEN IN DE TWEEDE HELFT VAN DE TWINTIGSTE EEUW	23
3 JOHAN BLOM EN ZIJN VIJF KINDEREN	35
4 GOD: AFNEMENDE ALMACHT, TOENEMENDE MENSELIJKHEID	41
5 OORSPRONG VAN DE AARDE: SCHEPPING EN/OF NATUURWETTEN	59
6 MENS: DOOD VAN DE ZONDAAR, GEBOORTE VAN HET VRIJE INDIVIDU	75
7 BIJBEL: DE MENSELIJKE DIMENSIE ACHTER HET WOORD VAN GOD	91
8 JEZUS: DE ZOON VAN GOD VERANDERT IN EEN MENS	109
9 KRUIS EN VERZOENING: DE EROSIE VAN EEN HOEKSTEEN	127
10 KONINKRIJK VAN GOD: OPKOMST EN ONDERGANG VAN EEN DROOM	145
11 HET KWIKZILVERACHTIGE KARAKTER VAN SPIRITUALITEIT	163

12 DE TERUGKEER VAN ENGELEN	181
13 (ON)GELOOF IN HET LEVEN NA DIT LEVEN	197
NAWOORD: PERSOONLIJKE ERVARINGEN	215
LITERATUUR	229
BIJLAGE 1: VERANTWOORDING	241
1 Het calvinistisch protestantisme	241
2 Keuze voor het gezin Blom	241
3 Methode van interviewen	241
4 Volgorde van de thema's	242
BIJLAGE 2: PROFIEL VAN DE VIJF KINDEREN VAN JOHAN BLOM	243
DANK	247

INLEIDING

Meer dan vier eeuwen lang heeft de calvinistische traditie het Nederlandse protestantisme gekleurd. Generatie na generatie groeide op met het beeld van een almachtige God en een zondige mens. Recentelijk heeft zich echter een trendbreuk in die traditie voorgedaan. Honderdduizenden Nederlanders hebben gebroken met 'het geloof der vaders'. Sommigen namen op kousenvoeten afscheid van Calvinijn, anderen met slaande deuren en weer anderen gingen op zoek naar een nieuwe invulling van het geloof.

Waarom de leer van Calvinijn in zo korte tijd is verdampt, heeft veel weg van een raadsel. Wetenschappers hebben diverse verklaringen voorgesteld. Zo heeft de televisie veel gelovigen doen beseffen dat de wereld groter is dan de eigen protestantse zuil. De uitvinding van de pil heeft niet alleen geleid tot de emancipatie van de vrouw, maar ook de gedachte gestimuleerd dat mensen meer dan vroeger hun eigen leven kunnen bepalen. En de enorme toeloop van jongeren die in de jaren zestig van de vorige eeuw naar de universiteit gingen, heeft gezorgd voor een generatie die zich niet meer zomaar schikte in de bestaande gezagsverhoudingen.

Dit boek wil die turbulente ontwikkeling belichten door twee specifieke vragen te stellen: Welke levensbeschouwelijke veranderingen hebben Nederlanders die zijn opgevoed met het calvinistische protestantisme in de laatste vijftig jaar doorgemaakt?¹ En welke ervaringen en/of opvattingen hebben daaraan bijgedragen? Bij de beantwoording van deze vragen ligt het accent op de veranderende levensbeschouwingen van (ex-)protestanten en de rol die allerlei filosofen en theologen daarbij hebben gespeeld, van Kant en Kuitert tot Spinoza en Sölle.

De insteek als zodanig heeft tot gevolg dat calvinistische protestanten die weinig tot geen veranderingen hebben doorgemaakt in hun geloof, in dit boek nauwelijks ter sprake zullen komen. Verder zal duidelijk zijn, dat vanwege de vraagstelling vooral mensen aan het woord komen

1 Zie Bijlage 1 voor een toelichting op het begrip 'calvinistisch protestantisme'.

die kritisch terugkijken op het calvinistische protestantisme.

Het eerste deel van dit boek heeft een inleidend karakter. De hoofdstukken 1 en 2 bieden een historische schets van het Nederlandse protestantisme in de laatste twee eeuwen. Hoofdstuk 3 bevat een portret van Johan Blom en zijn vijf kinderen. Hun geloofsveranderingen lopen als een rode draad door dit boek.

In het verlengde van de inleidende hoofdstukken komen tien thema's aan de orde waar veel Nederlanders tegenwoordig ingrijpend anders over denken dan vijftig jaar geleden. Is God 'iemand' of slechts een 'iets'? Hoe verhoudt het wereldbeeld van de Bijbel zich tot natuurkundige opvattingen? Is Jezus niet eerder een mens dan de Zoon van God? En is er eigenlijk wel leven na dit leven?

Aan het begin van elk thematisch hoofdstuk komen de opvattingen van Johan Blom en Calvijn aan de orde, gevolgd door de meningen die theologen en filosofen in de loop der tijd hebben gehad. Vervolgens verschuift het accent naar de actualiteit: hoe denken de kinderen van Johan Blom en Nederlanders in het algemeen over het betreffende thema. Ter afsluiting van elk hoofdstuk komt telkens een denker aan het woord die kan helpen om de veranderingen op een meer analytisch niveau te duiden.

In de tien thematische hoofdstukken ligt de nadruk op beschrijven en doorgronden en dus niet op evalueren of oordelen. Van Hans-Georg Gadamer, een bekende Duitse filosoof uit de tweede helft van de twintigste eeuw, heb ik geleerd dat in de menswetenschappen absolute objectiviteit niet bestaat. Wel kun je proberen zo objectief mogelijk te zijn door eigen vooronderstellingen vooraf te expliciteren. In het vervolg wil ik daarom kort toelichten vanuit welke persoonlijke achtergrond en motieven ik dit boek schrijf. Pas in het laatste hoofdstuk zal ik meer in detail verwoorden hoe ik zelf tegen sommige ontwikkelingen in het Nederlandse protestantisme aankijk, zodat lezers maximaal de ruimte hebben om zichzelf te spiegelen aan het thema.

Ik ben geboren in Nederland en vervolgens opgegroeid in Israël. Mijn moeder was huisvrouw en heeft in die jaren vijf kinderen opgevoed. Mijn vader was als predikant uitgezonden door de gereformeerde en Schotse kerken om in Israël het gesprek te bevorderen tussen joden en christenen over onder meer de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog. Ik groeide op met de calvinistische traditie en de daarbij horen-

de gewoontes. Op zondag gingen we naar de kerk – terwijl het voor mijn joodse vriendjes een gewone schooldag was. Elke maandag moesten we op het Nederlandse schooltje een psalm opzeggen. Verder lazen we na het eten stevast uit de Bijbel en speelde mijn vader soms op het harmonium.

Terug in Nederland snoof ik de geest van de jaren zeventig op, ging ik mij afvragen wat ik eigenlijk geloofde en besloot theologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam te gaan studeren. In eerste instantie kon de studie me niet erg bekoren. Al snel ontdekte ik dat theologie zich destijds eerder richtte op de bestudering van de christelijke traditie dan op geloofsvragen van ‘gewone mensen’. De kerk in Amsterdam-Zuid waar ik toe behoorde, sprak me evenmin aan. De liederen waren saai en de preken hielpen mij niet verder met de vraag wie God nu eigenlijk was en waarom Hij zo ver weg leek. Om toch iets te doen in de kerk, werd ik lid van een groep vrijwilligers. We bezochten mensen die officieel lid waren, maar geen financiële bijdrage aan de kerk overmaakten. Tijdens de bezoeken ging het dan ook vooral over geld en nauwelijks over levens- en geloofsvragen, hetgeen bepaald niet stimulerend was voor mijn kerkelijke betrokkenheid.

Na de studie kregen mijn vrouw en ik de kans om als docenten aan een predikantenopleiding in Nicaragua te gaan werken. Het is een land waar het rationele denken van de Verlichting nauwelijks een voet aan de grond heeft gekregen, en God in het dagelijks leven haast tastbaar aanwezig is. De acht jaren in Nicaragua hebben mij ervan doordrongen dat het christelijk geloof, waar ook ter wereld, nauw verbonden is met de geschiedenis en de ideeënwereld van de betreffende samenleving. Het is een gedachte die in dit boek een belangrijke rol speelt.

Tot slot wil ik kort aangeven welke twee drijfveren achter het schrijven van dit boek schuilgaan. Ten eerste heb ik van Latijns-Amerikaanse collega’s geleerd dat theologie meer is dan het schrijven van artikelen voor vakgenoten. Theologie kan zich ook ten doel stellen om mensen die in het dagelijks leven met levensbeschouwelijke ervaringen en vragen bezig zijn, bij te staan. De afgelopen jaren ben ik veel mensen buiten én binnen de kerk tegengekomen, die moeite hadden om onder woorden te brengen wat ze wel en wat ze niet geloofden. Ik hoop dat dit boek die groep mensen een stap verder zal helpen bij het doorgronden van de levensbeschouwelijke ontwikkelingen die ze hebben meegemaakt.

Een tweede motief om dit boek te schrijven is meer persoonlijk van aard. In Israël is het calvinistisch-protestantisme mij met de paplepel ingegoten. In latere jaren heb ik met enige verbazing naar de Nederlandse uitingsvormen van deze traditie gekeken. Na acht jaar in Latijns-Amerika te hebben gewoond, kwam daar de vraag bij waarom God in dat continent zo nabij is en in Nederland zo ver weg lijkt. Ik vermoed dat het schrijven van dit boek mij zal helpen om daar meer zicht op te krijgen.

1

GELOVEN IN DE VERZUILDE SAMENLEVING

Enkele historische achtergronden

In het voorjaar van 2013 ging Jan Greven, voormalig directeur van de IKON en hoofdredacteur van het dagblad *Trouw*, tijdens een preek in op de recente benoeming van paus Franciscus. Hij vertelde over een radio-interview waarin een norbertijnse broeder uit het klooster van Heeswijk-Dinter commentaar gaf op de nieuwe paus. In dat interview vroeg de verslaggever waar het de norbertijnen in hun kloosterleven eigenlijk om ging. Het antwoord van de broeder luidde: 'Om te leven in gemeenschap met elkaar, om te leven met God, en om te leven in betrokkenheid met de maatschappij, daar gaat het bij ons om.' Greven vertelde in de preek dat het antwoord hem had geraakt. 'Als je vroeger de vraag "Waar gaat het om in je leven?" aan een gereformeerd iemand had gesteld, dan had hij een "gereformeerd" antwoord gegeven. Zoals de katholiek een katholiek antwoord gegeven zou hebben.'

In een samenleving anno nu, waarin individualisme hoog in het vaandel staat, is het moeilijk te begrijpen dat Nederland nog niet zo lang geleden een verzuilde samenleving was, waarin de opvattingen van de groep belangrijker waren dan de opvattingen van een individu. Toch heeft Nederland een eeuw lang – ongeveer vanaf 1850 tot na de Tweede Wereldoorlog – een verzuilde samenleving gekend waarin een calvinistische protestant in Zeeland tot op grote hoogte hetzelfde geloofde als een calvinistische protestant in Friesland.

Het is ietwat ironisch dat er boekenkasten vol geschreven zijn over de verzuiling in Nederland, terwijl wetenschappers het bepaald niet

eenvoudig vinden om een sluitende definitie voor het fenomeen te formuleren. Hans Blom (p. 17), een van de meest vooraanstaande historici in Nederland, definieert het begrip ‘verzuiling’ als een proces waarbij de leden van bevolkingsgroepen in toenemende mate ‘(...) een belangrijk deel van hun sociaal-culturele en politieke activiteiten bewust binnen eigen levensbeschouwelijke kring verrichten alsmede de gezamenlijke organisaties die daartoe mogelijkheden bieden.’ Verder is een saillant detail dat het begrip ‘verzuiling’ pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw opduikt, en met terugwerkende kracht gekoppeld is aan ontwikkelingen die zich vanaf 1850 in de Nederlandse samenleving hebben voorgedaan (Van Dam: 58).

Hoewel andere West-Europese landen ook vormen van verzuiling hebben gekend, heeft het verschijnsel in Nederland een relatief sterk stempel gezet op de samenleving als geheel. Volgens Ernest Zahn (p. 37v), een Duitse hoogleraar die van 1963 tot 1981 sociologie in Amsterdam doceerde, is het kenmerkend voor Nederlanders dat zij andersdenkenden in de loop van de geschiedenis zowel op tolerante als op conflictieve wijze tegemoet zijn getreden. Als voorbeeld van die dubbele houding noemt Zahn onder meer de merkwaardige kerkelijke verhoudingen tijdens de tachtigjarige oorlog (1568–1648). De toenmalige Gereformeerde Kerk – die later de Nederlandse Hervormde Kerk zou gaan heten – belichaamde de enige officieel erkende geloofsrichting in de Lage Landen. Rooms-katholieken werden getolereerd, zolang ze hun overtuigingen maar niet in het openbaar uitten. Rooms-katholieke schuilkerken werden derhalve geduld, maar mochten niet herkenbaar zijn in het straatbeeld.

In de loop der eeuwen heeft de Nederlandse bevolking diverse manieren gevonden om ‘broeders’ te blijven zonder dat iedereen in de levensbeschouwelijke mal van ‘één volk’ hoefde te passen. Vanaf 1848 mochten protestanten, rooms-katholieken, liberalen en socialisten eigen organisaties oprichten, variërend van politieke partijen en vakbonden tot jeugdverenigingen en zangkoren.² Aan het begin van de eenentwintig-

2 Onder wetenschappers is er discussie over de vraag hoeveel zuilen Nederland in de periode 1850–1945 heeft gekend. Sommigen onderscheiden tussen een religieuze zuil (protestanten en katholieken) en een seculiere zuil (socialisten en liberalen), anderen spreken liever van vier afzonderlijke zuilen. Overigens heerst er een zekere consensus dat de liberalen zo zwak waren georganiseerd, dat het niet terecht is om hen in één adem te noemen met de andere zuilen.

ste eeuw is deze vorm van verzuiling grotendeels verdwenen, hoewel er nog steeds 'scholen met de Bijbel' bestaan, Nederland een protestantse en een rooms-katholieke omroep heeft, en een enkel ziekenhuis zich nog afficheert als protestants-christelijk.

Voordat we in de volgende hoofdstukken dieper ingaan op het veranderde geloof van Nederlandse protestanten in de tweede helft van de twintigste eeuw, is het zinvol om aandacht te besteden aan de verzuiling. Vrijwel alle (ex-)protestanten van middelbare leeftijd of ouder zijn opgegroeid in een verzuilde samenleving. Zoals in het vervolg zal blijken, heeft die achtergrond de levensbeschouwelijke visie van een groot aantal Nederlanders linksom of rechtsom beïnvloed.

De vruchtbare voedingsbodem van de verzuiling in de negentiende eeuw

De kiem van de Nederlandse verzuiling is in 1839 gelegd, het jaar dat België onafhankelijk werd. De scheuring droeg bij aan het besef dat er een nieuwe grondwet moest komen. In 1848 presenteerde Thorbecke, die lid was van de Lutherse Kerk maar zich tevens verwant voelde met het liberale gedachtegoed, een grondwet die de verhouding tussen Kerk en Staat ingrijpend zou veranderen. De nauwe band tussen de Staat en de Nederlandse Hervormde Kerk werd losser, waardoor protestanten hun monopoliepositie als enige officiële godsdienstige groepering verloren. Voortaan zou er in Nederland vrijheid van godsdienst bestaan, wat betekende dat ook andere kerkgenootschappen de ruimte kregen om hun boodschap te laten klinken. Zeker even belangrijk was dat Thorbecke een aantal belangrijke stappen heeft gezet om de Nederlandse samenleving een meer open karakter te geven. Zo legde de nieuwe grondwet vast dat er voortaan vrijheid van drukpers, vergadering en vereniging zou zijn, wat ook andere levensbeschouwelijke stromingen de gelegenheid bood om zich te profileren in het publieke domein.

Niet alleen de invoering van de Grondwet van 1848, maar ook andere gebeurtenissen hebben bijgedragen aan het ontstaan van zuilen in Nederland. Sociologen en historici hebben erop gewezen dat zich in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse ontwikkelingen voordeden die de invloed van zuilen hebben bevorderd. Zo signaleert Jan Hendriks (p. 69vv), lange tijd godsdienstsocioloog aan de Vrije Universiteit, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw de invloed van het

atheïsme toenam. In reactie daarop besloten rooms-katholieke en protestantse kerken om een tegengeluid te laten horen. Een andere ontwikkeling die Hendriks opmerkt, is dat Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw als het ware kleiner werd. Het postverkeer verliep soepeler, het telegraafverkeer won aan populariteit en het spoorwegnet breidde zich uit, waardoor de communicatiemogelijkheden toenamen. Hierdoor werd het gemakkelijker voor gelijkgestemden om elkaar op te zoeken, en schoten verenigingen als paddenstoelen uit de grond. Al met al hadden deze maatschappelijke veranderingen tot gevolg dat Nederlanders in de tweede helft van de negentiende eeuw meer de gelegenheid kregen om met gelijkgestemden te communiceren en als zuil op te komen voor eigen opvattingen en rechten.

Concurrentie tussen rooms-katholieken en hervormden

De levensbeschouwelijke vrijheid die verankerd is in de Grondwet van 1848, heeft grote gevolgen gehad voor de kerkelijke verhoudingen in Nederland. Vooral de Rooms-Katholieke Kerk, na de Nederlandse Hervormde Kerk de belangrijkste geloofsgemeenschap in Nederland, kreeg dankzij de toegenomen vrijheid de gelegenheid om uit haar schulp te kruipen. In 1853 besloot de rooms-katholieke hiërarchie om Nederland onder te verdelen in zes bisdommen. Iedere bisschop kreeg de opdracht om de opbouw van de Kerk in zijn regio energiek ter hand te nemen. Voor 1848 waren rooms-katholieken vrij om lid te zijn van een parochie waarmee ze zich verbonden voelden. In 1853 werd besloten dat kerkleden voortaan verplicht waren om zich aan te sluiten bij de parochie in het stadsdeel waar ze woonden, waardoor pastoors meer greep kregen op hun leden. Verder namen de bisschoppen maatregelen om de Kerk meer zichtbaar te laten zijn in het publieke domein. Tal van nieuwe kerkgebouwen verschenen in het straatbeeld, kerkleden organiseerden steeds vaker processies en richtten eigen verenigingen op.

De historicus Stokvis heeft in kaart gebracht welke gevolgen het toenemende rooms-katholieke zelfbewustzijn in een stad als Den Haag had, waar hervormden een dominante positie in het stadsbestuur bekleedden. In Den Haag probeerden de hervormde bestuurders waar mogelijk het nieuwe rooms-katholieke elan te dwarsbomen. Zo wilden rooms-katholieken een kerkgebouw neerzetten in de buurt van de hervormde Kloosterkerk – de meest statige protestantse kerk in Den

Haag. Het stadsbestuur weigerde in eerste instantie om toestemming te geven. Uiteindelijk sloten beide partijen een compromis: de rooms-katholieken kregen toestemming om op de betreffende locatie een kerkgebouw neer te zetten op voorwaarde dat ze het klokluiden achterwege zouden laten.

Even veelzeggend is het conflict dat in dezelfde periode ontstond rond de bouw van de nieuwe Geuzenwijk in Den Haag. Admiraal Lumey, de protestantse aanvoerder van de Watergeuzen die in de zestiende eeuw Den Briel innam, kreeg een straatnaam toebedeeld. Vervolgens besloten de rooms-katholieken om hun nieuwe kerkgebouw in de Geuzenwijk te vernoemen naar de katholieke martelaren van Gorcum, die vermoord waren door dezelfde Lumey (Stokvis: 35).

De conflicten rond de bouw van nieuwe rooms-katholieke kerken en historisch gevoelige (straat)namen, hadden tot op zekere hoogte een symbolisch karakter. Fundamenteler was de vraag welke religieuze stroming in staat zou zijn om in Den Haag het ledental te laten groeien. In 1854 was in Nederland een wet afgekondigd die kerkgenootschappen stimuleerde om armen op te vangen met als achterliggende gedachte dat kerken beter toegerust waren om armen bij te staan dan de overheid. In een Haags gemeenteverslag is duidelijk vastgelegd hoe het een en ander vorm moest krijgen: de burgerlijke overheid zou zorg dragen voor de nodige financiën, de Kerk zou armen ondersteunen en opvoeden (Stokvis: 44). Het verheffingsideaal dat de Haagse gemeenteraad koesterde, had tot gevolg dat de overheid armen stimuleerde naar de kerk te gaan en godsdienstonderwijs te volgen. Bovendien bood de Armenwet kerkgenootschappen de gelegenheid om onderwijs aan te bieden – een ideale kapstok om contacten te leggen met minderbedeelde Nederlanders en hen langs die weg te verbinden met de Kerk.

In hoeverre de samenwerking tussen overheid en Kerk nieuwe leden heeft opgeleverd, is moeilijk te zeggen. Het segment van de Haagse bevolking dat in de periode 1849–1899 lid werd van respectievelijk de Rooms-Katholieke en Nederlandse Hervormde Kerk, vertoont een stabiel beeld. Volgens de cijfers van Stokvis (p. 32) is in de tweede helft van de negentiende eeuw het aandeel Haagse rooms-katholieken continu 31% geweest, terwijl het aandeel van de hervormden licht daalde van 60% naar 59%. Getalsmatig hebben beide kerkgenootschappen in de betreffende periode echter enorm veel leden gewonnen, gelet op het

feit dat Den Haag in 1849 ruim 72.000 inwoners telde en in 1899 een stad was met 206.000 inwoners. Zo gezien heeft de grondwet van 1848, de Armenwet, de diaconale hulp en het christelijke onderwijs in Den Haag zowel rooms-katholieke als hervormde kerkgenootschappen bepaald geen windeieren gelegd.

Scheuren in de Nederlandse Hervormde Kerk

Hoewel in de tweede helft van de negentiende eeuw niet alleen in Den Haag maar ook elders in het land tal van Nederlanders zich aansloten bij een hervormde gemeente, was het voor de kerk een buitengewoon turbulent tijdvak. Eeuwenlang had de nationale kerk op vanzelfsprekende wijze onderdak geboden aan 'het volk'. Ondanks twee ingrijpende scheuringen waren hervormden er redelijk in geslaagd om een volkskerk te zijn die diverse soorten gelovigen en sociale klassen onderdak bood, variërend van eenvoudige arbeiders tot de intellectuele elite.

Rond 1618 deed zich een heftig conflict voor binnen het Nederlands protestantisme. Remonstranten trokken openlijk het gezag van de geloofsbelijdenissen in twijfel, met name wat betreft de leer van de uitverkiezing die impliceerde dat God vooraf wist wie al dan niet zou worden gered. De Remonstranten verloren het conflict en vormden een eigen genootschap dat officieel werd verboden, maar feitelijk door de overheid werd gedoogd. Ruim twee eeuwen later deed zich wederom een conflict voor toen in 1834 dominee De Cock, predikant te Ulrum, toenemende moeite kreeg met het 'on-calvinistische beleid' van de Hervormde Synode. Hij vond dat er te weinig aandacht was voor de geloofsbelijdenissen die garant stonden voor het calvinistisch erfgoed. De Cock en zijn gemeente besloten uit de Kerk te stappen – een beslissing die door een aantal andere predikanten en gemeenten werd gevolgd, en in de geschiedenis bekendstaat als 'De Afscheiding'. Door deze kerkscheuring verloor de Nederlandse Hervormde Kerk ongeveer een procent van haar leden.

In de tweede helft van de negentiende eeuw namen de spanningen in de Nederlandse Hervormde Kerk in rap tempo toe. Diverse hoogleraren die betrokken waren bij de opleiding van predikanten, stelden voor om het protestantse geloof meer aan te laten sluiten bij de wetenschappelijke

inzichten van de moderne tijd. In het verlengde daarvan benadrukte Scholten (1811–1885), hoogleraar te Leiden, niet meer te kunnen geloven in een persoonlijke God die met wonderen ingrijpt in deze wereld. Bovendien stelde Scholten dat het christelijk geloof was gebaseerd op menselijke behoeften en niet op Bijbel of traditie. Verder deed Abraham Kuenen, een collega-hoogleraar van Scholten, veel stof opwaaien met zijn standpunt dat de vroegste geschiedenis van Israël, zoals deze in Genesis wordt beschreven, verzonnen was.³

De discussies bleven niet binnen de academische muren. De verwijdering tussen ‘moderne’ theologen en meer behoudende predikanten en gemeenteleden, nam hand over hand toe. De man die uiteindelijk de lont in het hervormde kruitvat zou steken, was Abraham Kuyper. Hoewel hij college had gelopen bij Scholten in Leiden, voelde hij zich sterk betrokken bij het calvinistisch erfgoed. In 1870 werd Kuyper benoemd tot predikant in Amsterdam. In de loop der jaren kwam hij steeds vaker in conflict met collega’s die zich aangesproken voelden door de ‘moderne theologie’. Uiteindelijk werd Abraham Kuyper geschorst, waarna hij in 1886 een eigen Kerk oprichtte die het calvinistisch erfgoed als leidraad beschouwde. De breuk tussen de Nederlandse Hervormde Kerk en Kuyper wordt ‘De Doleantie’ genoemd, afgeleid van het Latijnse woord voor ‘klagen’, wat verwijst naar de ontevredenheid van de hervormden die besloten gereformeerd te worden.

De kerk van Kuyper, die later de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) zou gaan heten, bleek grote aantrekkingskracht te hebben op ‘kleine luyden’ – laagopgeleide protestanten die zich verwant voelden met de calvinistische traditie. Ze hadden weinig sympathie voor de toenemende invloed van de ‘moderne theologie’, en voelden zich bovendien gemarginaliseerd in de Nederlandse Hervormde Kerk. Hendriks (p. 74) signaleert dat er in de negentiende eeuw onder hervormde voormannen een zekere consensus bestond dat de standen ‘(...) door God gewild zijn en dat de armen dus tevredenheid met hun lot past (...)’ In de praktijk betekende het dat kinderen uit de betere kringen een voorkeursbe-

³ Sommige historici benadrukken dat de ‘moderne stroming’ in de Nederlandse Hervormde Kerk zich voornamelijk richtte op hogeropgeleide kerkleden. Recenter onderzoek laat echter zien dat ‘de modernen’ zeker ook hebben geprobeerd om hun inzichten te populariseren voor lageropgeleide kerkleden (Buitenwerf-Van der Molen: 41vv).

handeling kregen, bijvoorbeeld doordat ze catechisatie bij de predikant aan huis kregen. Ook in ander opzicht voelden de ‘kleine luyden’ zich niet thuis in de Nederlandse Hervormde Kerk. Mensen met geld konden voor in de kerk een stoel huren, terwijl arbeiders ergens achterin zaten. Zelfs bij huwelijksluitingen werd zichtbaar wie wel of geen geld had. Rijkere mensen konden een organist betalen, ‘kleine luyden’ traden in het huwelijk zonder muziek. Al met al besloot rond 1886 een kleine tien procent van de hervormden Kuiper te volgen.

Na het conflict met de gereformeerden ging de fragmentering van de Nederlandse Hervormde Kerk door. Rond 1900 ontstond een groep theologen en kerkleden die zich verwant voelde met het ‘modernisme’ en zich presenteerde als een vrijzinnige stroming. Deze groep hechtte meer waarde aan individuele opvattingen en relativeerde daarom het belang van dogma’s. Sinds 1904 vormen de vrijzinnigen een eigen progressieve stroming binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Twee jaar later besloten de calvinistisch georiënteerde hervormden zich te organiseren binnen de Gereformeerde Bond, die juist benadrukken dat de geloofsbelijdenissen het fundament van het geloof zijn. Zowel de vrijzinnigen als de gereformeerde bonders hebben er bewust voor gekozen om lid te blijven van de Nederlandse Hervormde Kerk, in de hoop dat ze de moederkerk zouden kunnen beïnvloeden om een meer vrijzinnige of een meer calvinistische richting in te slaan.

De scheuren die de Nederlandse Hervormde Kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw heeft gekend, onderstreept hoe lastig het is om te spreken over een protestantse of hervormde zuil. Denkend aan de definitie van verzuiling, die uitgaat van een eigen levensbeschouwelijke kring (in enkelvoud!), zal het niet verbazen dat historici en sociologen terughoudend zijn om te spreken over ‘een hervormde zuil’.

Ontwikkelingen in de gereformeerde zuil

Abraham Kuiper staat niet alleen bekend als een potentaat, maar was ook een zeer getalenteerd en veelzijdig mens. In wonderbaarlijk korte tijd richtte hij een nieuw kerkgenootschap op, schreef jarenlang het weekblad *De Heraut* vol, was de grondlegger van de Vrije Universiteit, startte een eigen politieke partij en werd uiteindelijk minister-president van Nederland. Maar misschien is nog wel de meest indrukwekkende

prestatie dat hij – samen met Herman Bavinck, destijds de meest voraanstaande gereformeerde theoloog – op eigen kracht een zuil in het leven heeft geroepen.

Een belangrijk fundament onder de gereformeerde zuil was Kuypers uitgangspunt dat hij en zijn volgelingen recht hadden op ‘soevereiniteit in eigen kring’.⁴ In de praktijk betekende dit dat gereformeerden respect hadden voor de wetten die de overheid stelde, maar op andere terreinen zoals gezin, kerk, politiek en wetenschap, slechts verantwoording schuldig waren aan God. De eerste keer dat Kuyper dit principe heeft uitgediept, was in 1880 tijdens zijn rede bij de opening van de Vrije Universiteit in Amsterdam, waar hij met kracht verdedigde dat de VU onafhankelijk was ten opzichte kerk én overheid. De soevereiniteit in eigen kring stelde Kuyper in de gelegenheid om eigen gereformeerde organisaties op te bouwen en te benadrukken dat gereformeerden een eigen geloof en een eigen theologie hebben.⁵ Het heeft een krachtige zuil opgeleverd die ruim honderd jaar een markante rol in de Nederlandse samenleving heeft gespeeld.

Een tweede principe dat een belangrijke rol heeft gespeeld bij het ontstaan van een gereformeerde zuil, was Kuypers overtuiging dat er een ‘antithese’ bestaat tussen het calvinistische geloof van gereformeerden en het moderne karakter van de wereld om hen heen. Een beroemd voorbeeld is de antithese die Kuyper zag tussen schepping en evolutie – twee levensbeschouwingen die volgens hem lijnrecht tegenover elkaar staan. De evolutieleer onderstreept dat het sterkere het zwakkere mag verpletteren, wat samenhangt met de suprematie van de *Übermensch* en het botte imperialisme in de politiek (Augustijn 1987: 56v). Volgens Kuyper stonden dergelijke opvattingen volstrekt haaks op de bijbelse boodschap.

Voor Kuyper was het principe van de antithese een belangrijk wapen om het modernistische denken dat de Nederlandse Hervormde Kerk

4 In het vervolg verwijst de term ‘gereformeerd’ naar de aanhang en/of het gedachtegoed van de Gereformeerde Kerken in Nederland en niet naar bijvoorbeeld de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt of de Nederlands Gereformeerde Kerken.

5 Op een aantal punten heeft Kuyper geprobeerd het calvinistisch gedachtegoed te laten aansluiten bij inzichten uit zijn tijd, waardoor hij beschouwd wordt als een ‘neo-calvinist’. Vanwege het feit dat zijn aanpassingen nauwelijks relevant zijn voor de thema’s die in de volgende hoofdstukken ter sprake komen, laat ik het begrip neocalvinisme in het vervolg buiten beschouwing.

zo verscheurd had, buiten de deur te houden. Niettemin klopt in 1924, enkele jaren na het overlijden van Kuyper, de 'moderne theologie' ook aan de deur van de gereformeerden en wel in de persoon van dominee Geelkerken, predikant te Amsterdam-Zuid. Tijdens een dienst wekt hij bij broeder Marinus, een van de hoorders, de indruk dat Genesis 3, het verhaal over Eva die door de slang wordt verleid om van de verboden vrucht te eten, niet letterlijk moet worden gelezen. De zaak komt uiteindelijk terecht bij de gereformeerde synode die besluit dominee Geelkerken te schorsen, omdat zijn visie niet te rijmen is met de destijds heersende opvattingen over het Schriftgezag. Amelink (p. 136), die een informatief boek schreef over de gereformeerden, signaleert dat sommige gereformeerde predikanten, onder wie de vader van Geert Mak en dominee Buskes (die later hervormd werd), sympathie hadden voor de opvattingen van Geelkerken. De synode bood echter geen centimeter ruimte om de Bijbel anders te lezen dan strikt letterlijk. De gereformeerde deur ging stevig op slot onder het antithetische motto dat 'modernistische' opvattingen niet pasten in de Kerk van de 'kleine luyden'.

Twintig jaar later slaat bij de gereformeerden opnieuw de vlam in de pan. Dit keer draait het kerkelijk conflict om de betekenis van de doop. Voor Kuyper hield de doop in dat het betreffende kind wedergeboren is en daarom uitverkoren door God. Als het gedoopte kind zich op latere leeftijd niet zou houden aan Gods wil, dan zou dat betekenen dat de doop met terugwerkende kracht als een vergissing moest worden beschouwd. Klaas Schilder, gereformeerd hoogleraar in Kampen, had al voor de Tweede Wereldoorlog bezwaar geuit tegen deze visie van Kuyper. Zelf was hij van mening dat de doop niet kan berusten op een vergissing en dus elk gedoopt kind bij het verbond van God hoort. Als de synodale druk rond dit meningsverschil tijdens de oorlog verder oploopt, komt er voor Schilder nog een tweede vraag bij: heeft de synode het recht om plaatselijke kerken te dwingen haar standpunten te onderschrijven? Schilder beantwoordt deze vraag ontkennend en besluit op 11 augustus 1944 om zich, samen met een aantal kerkelijke gemeenten, 'vrij te maken' van de Gereformeerde Kerken. Twee jaar later vermeldt het jaarboek van de vrijgemaakten dat 216 gemeenten en 77.000 leden zich hebben aangesloten bij het nieuwe kerkgenootschap (Meijering: 218), wat ongeveer tien procent van de aanhang van de Gereformeerde Kerken was.

Dhr. Werner, meelezer van dit boek en lid van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt, vertelde dat hij het conflict in 1944 van dichtbij heeft meegemaakt. Wat hem betreft was het destijds ongehoord dat de gereformeerde synode zich in het laatste oorlogsjaar zo hard opstelde. Bovendien onderschreef hij de opvatting van Schilder dat lokale kerken een zekere onafhankelijkheid hebben ten opzichte van de synode. Pas enige tijd nadat Werner overgestapt was naar de vrijgemaakten, is hij zich gaan verdiepen in de theologische discussie rond de kerkscheuring. In hoeverre zijn opvattingen om uit de Gereformeerde Kerken te stappen, representatief waren, valt niet te achterhalen. Wel geeft zijn verhaal aan dat, hoewel een kerkscheuring nogal eens vanuit een theologisch oogpunt wordt geduid, ook meer dagelijkse factoren een rol kunnen spelen.

Hoewel het conflict al enige jaren sudderde, is de uittocht van Schilder en zijn aanhangers voor gereformeerden decennialang een open wond geweest. Een kleine zestig jaar later kijkt Jan Veenhof, lange tijd hoogleraar dogmatiek aan de VU, terug op de scheuring. Daarbij spaart hij zijn eigen kerkgenootschap niet. Volgens Veenhof vormden de Gereformeerde Kerken rond de Tweede Wereldoorlog een gesloten gemeenschap, waardoor een zekere ingenomenheid ontstond die eigen meningen als goed bestempelde en andere opvattingen als niet goed beschouwde. In de visie van Veenhof (p. 55) had deze stijl tot gevolg dat (...) 'men heel snel geneigd was de eigen visie te presenteren als de bijbelse visie en daarvoor dus goddelijk gezag te claimen.'

Als de analyse van Veenhof klopt, dan betekent het dat rond de Tweede Wereldoorlog de hechtheid van de gereformeerde zuil, die lange tijd haar kracht was geweest, gaandeweg een andere rol is gaan spelen. Kuyperiaanse principes, zoals soevereiniteit in eigen kring en anti-thetisch denken, leidden als vanzelf tot een zekere rechtlijnigheid die weinig ruimte liet voor nuances. Kennelijk is ergens in de eerste helft van de twintigste eeuw de Nederlandse samenleving zodanig veranderd, dat rotsvaste principes hun aantrekkingskracht verloren hadden en gereformeerden in een bitter kerkelijk conflict terecht zijn gekomen. De Vrijmaking heeft niet alleen verliezers en open wonden opgeleverd, maar lijkt achteraf bezien ook een teken aan de wand te zijn geweest. Het zwart-witdenken dat lange tijd de kracht van de gereformeerde zuil

was, bleek rond de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate de achilleshiel van Kuypers zuil te zijn.

Hoewel Veenhof vooral het verdriet en de frustratie rond de kerk-scheuring van 1944 schetst, werd het zelfbeeld van gereformeerden en vrijgemaakten na de oorlog zeker niet alleen gekleurd door kommer en kwel. Beide stromingen hadden een actieve rol gespeeld in het verzet tegen de Duitsers, wat hun zelfbeeld in de naoorlogse tijd versterkt heeft. Pas gaandeweg gingen gereformeerden en vrijgemaakten beseffen dat het kerkelijk conflict met name verliezers had opgeleverd.

DANK

Allereerst ben ik veel dank verschuldigd aan de familie Blom. Niet alleen vader Johan, maar ook zijn vijf kinderen hebben vanaf het begin erg open gereageerd op mijn verzoek om hen te interviewen. Bovendien hebben de kinderen, op een moment dat Johan zich afvroeg of hij vanwege zijn leeftijd de publicatie van dit boek wel zou meemaken, ingestemd om de interviews aan hun vader te laten lezen, terwijl ze jarenlang over en weer gezwegen hebben over de veranderingen in hun geloof. Ik ben jullie dankbaar dat jullie geen blad voor de mond hebben genomen, maar eerlijk en recht voor z'n raap me verteld hebben hoe jullie over de verschillende thema's dachten.

Het calvinisme speelt een belangrijke rol in dit boek. Zelf ben ik allesbehalve gepokt en gemazeld in deze traditie. Ik heb het dan ook zeer gewaardeerd dat dr. Arjan Markus, predikant binnen de Gereformeerde Bond, en Gelijk Werner, kenner van de vrijgemaakte traditie, over mijn schouder heen hebben meegelezen. Op vriendelijke én kritisch wijze hebben ze me geholpen om een beeld te schetsen van de invloed die Calvijn op de Nederlandse geschiedenis heeft gehad. Bedankt voor jullie bereidheid om op dit belangrijke terrein met mij mee te denken. Ook dank ik Gert van Klinken, kerkhistoricus aan de Vrije Universiteit, die me heeft uitgelegd hoe je iemand op een verantwoorde manier kunt interviewen over gebeurtenissen uit het verre verleden.

Mijn belangstelling voor het veranderende geloof van protestanten is geboren tijdens een collegeserie voor theologiestudenten van de Christelijke Hogeschool Windesheim. Een paar weken na de collegeserie vroeg Marnix van der Sijs, een oude studievriend, of ik een open leerhuis in wijkgemeente De Veste te Gouda (PKN) zou willen geven. Vier avonden heb ik met veertig nieuwsgierige mensen veranderingen in godsbeelden, mensbeelden, wereldbeelden en opvattingen over de Bijbel verkend. De belangstelling van de studenten en de enthousiaste reacties van de deelnemers aan het leerhuis brachten me op de gedachte dat het veranderend geloof van protestanten een thematiek was waar nog weinig over geschreven is. Toen eenmaal het idee geboren was om er iets over te schrijven, hebben zowel Peter de Haan als Harry Frantzen,

Na de jaren '60 werd alles anders, ook het beeld van God

Het herkenbare verhaal van de familie Blom

De afgelopen vijftig jaar hebben honderdduizenden Nederlanders afscheid genomen van het calvinistische gedachtengoed en de kerk verlaten. Hans Snoek gaat na wat de achtergronden zijn van deze uittocht en hoe het geloof in God veranderde. Hij doet dit aan de hand van gesprekken met Johan Blom en zijn vijf kinderen die de vele geloofsveranderingen aan den lijve hebben ondervonden. Zo komen diverse thema's aan de orde zoals de almacht van God, Jezus de zoon van God?, bijbelse scheppingsverhalen, kruis en verzoening, leven na dit leven. Hij besluit met de vraag: komt God nog terug?

Johan Blom: *'Je wist het gewoon.
God was overal en zag alles wat je deed.'*

HANS SNOEK groeide op in een traditioneel protestants gezin. Hij studeerde theologie aan de Vrije Universiteit (VU) en werd vervolgens docent bijbelwetenschappen aan een Baptistenseminarie in Latijns-Amerika. Hij is docent aan de Christelijke Hogeschool Windesheim en onderzoeker aan de VU.

uitgeverij

www.kok.nl

NUR 700

ISBN 978-90-435-2409-4

9 789043 524094

beiden leidinggeevenden aan Windesheim, me vanaf het begin enorm gestimuleerd om de thematiek verder uit te werken. Zonder hun steun was dit boek waarschijnlijk niet geschreven.

Al met al ben ik ongeveer drie jaar met dit boek bezig geweest. Rommie, mijn vrouw, en onze dochters, Rozemarijn en Nora, hebben me regelmatig betrappt op verstrooidheid en afwezigheid. Al te vaak zat ik onder het eten na te denken over een formulering of de invulling van een hoofdstuk, waardoor allerlei dagelijkse zaken langs mij heen gingen. Bedankt voor jullie geduld en begrip.

In de afrondende fase van het boek heeft Marleen Schoonderwoerd niet alleen de tekst op een bijzonder zorgvuldige wijze gecorrigeerd, maar ook tal van kritische vragen gesteld. In dezelfde fase heeft Leendert Torn, de uitgever, mij met zijn rijke ervaring als 'boekendokter' op cruciale momenten geholpen om beslissingen te nemen.

Last but not least ben ik een aantal mensen dankbaar die me geholpen hebben door kritisch mee te lezen, de familie Blom op het spoor te komen, contacten te leggen met groepen gemeenteleden, me attent te maken op een interessant boek of artikel, mee te denken over de titel van het boek et cetera. André, Cathy, Erik, Hanne, Hedwig, Heleen, Helmer, Henk, Jeanet, Jilles, Karianne, Marnix, Matty, Monic, Sjouke en niet te vergeten de kringleden in Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Friesland. Ik ben jullie zeer dankbaar voor de betrokkenheid en hulp die jullie me geschonken hebben.